

Режапов Х.Х.Андижон машинасозлик институти
“ИЧБЛМ” кафедраси ассистенти,
мустақил тадқиқотчи

ОЛИЙ ТАЪЛИМНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАРИ

Олий таълимнинг мақсади республикамизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожини таъминлашга, ўзи танлаган мутахассислик бўйича бозор иқтисодиёти шароитида мустақил ишлашга лаёқатли, юқори малакали рақобатбардош кадрларни тайёрлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов олий таълимни молиялаштириш самарадорлигини оширишнинг аҳамиятига тўхталиб, таълим муассасаларини халқаро андозалар асосида ривожлантириш, унинг моддий-техник базасини мустаҳкамлашнинг долзарб вазифалар эканлигини алоҳида таъкидлагандилар¹.

Шунга кўра Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Олий ўқув юртини ислоҳ қилаётганда, уларнинг бошқа давлатлардаги олий ўқув юртлари билан алоқасини мустаҳкамлаш зарур»². Қолаверса, таълим жараёнида ўз қобилимизга ўралиб қолгандан кўра, хориж тажрибаларидан хабардор бўлиш давлатга фақат фойда келтиради, ўқимишли кадрларни интеллектуал салоҳияни янада юксалтиришга хизмат қилади.

Хорижий давлатларда олий таълимни молиялаштириш самарадорлигини ошириш борасида бой тажриба тўпланган. Уларни ўрганиш, умумлаштириш ва Ўзбекистон амалиётида ижодий фойдаланиш имкониятларини баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Тараққий этган мамлакатларда университетлар асосан уч манбадан молиялаштирилади:

- давлат грантлари;
- студентлардан таълим учун олинадиган тўлов суммаси;

1 Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – Б. 17.

2 Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Президент Ислам Каримовнинг биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нуқти.

– тижорат фаолиятдан олинган даромадлар.

Франция ва Германияда олий таълимни бозор таъсирига қарам бўлиб қолишини олдини олиш мақсадида давлат бюджети маблағлари ҳисобидан олий таълим харажатларининг асосий қисми қопланади. Давлат таълим жараёнини ҳар тарафлама назорат қилиб боради.

Қуйидаги расмдаги маълумотлар тараққий этган мамлакатларда олий таълимни молиялаштириш манбаларининг таркибини кўрсатади.

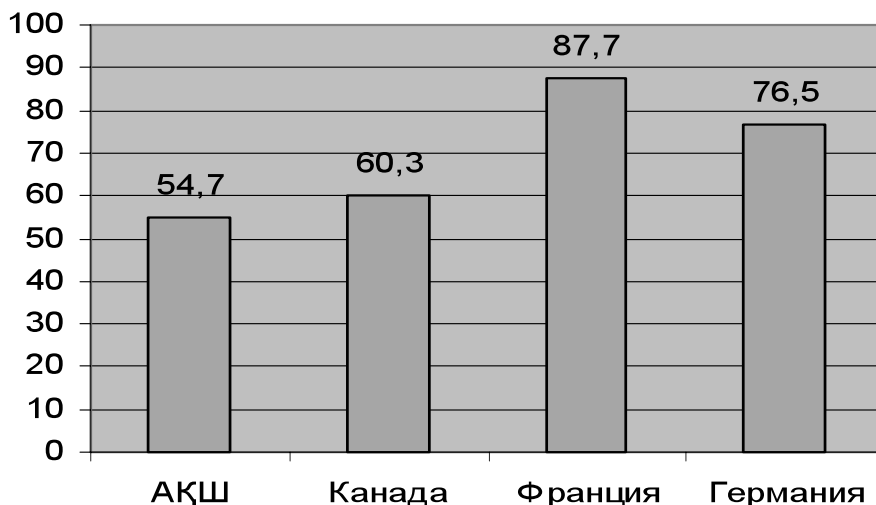
1-расм маълумотларидан кўринадики, Франция ва Германияда олий таълимни молиялаштириш манбаларининг умумий ҳажмида давлатнинг улуши сезиларли даражада юқоридирир. Бу эса, давлатнинг олиб бораётган ижтимоий сиёсатида олий таълимни моҳияти ва бу соҳани бозор муносабатлари таъсирига қарам бўлиб қолишининг олдини олиш билан изоҳланади.

Америка таълим тизимида давлат ва хусусий мактаблар, энг яхши ва ўртача университетларда таълим сифати кескин фарқ қилади³. Бошланғич мактабларда ўқувчиларнинг билим даражасига нисбатан соддалаштирилган талаблар уларнинг билим олишига қараб ортиб боради. Бошланғич мактабларда кўпроқ турли ижтимоий фанлар ўқитилса, ўрта мактабларда ўқишни ихтисослаштириш

3 Воссенштейн, Ханс. «Финансовое напряжение: тенденции финансирования высшего образования и политический курс в ситуации ограниченных средств». Университетское управление. 2003. № 3(26). С. 51-60.

1-расм.

Тараққий этган мамлакатларда олий таълимни молиялаштириш манбаларининг умумий ҳажмида давлат маблағларининг улуши (01.01. 2011 й.), фоизда¹

учун кенг имконият яратилган. Америка моделида олий ўқув юр்தларининг таълим мазмун-моҳиятини белгилашда мустақиллик даражаси юқори. Бу жараёнда давлат бошқарув органлари деярли иштирок этмайди.

Ҳар икки асосий тизимда табақалаштириш ва ихтисослаштириш таълим самарадорлигининг умумий ҳамда асосий воситаси ҳисобланади. Америкада ўқувчиларнинг муайян фан ва касбга қизиқиши, қобилият ва иқтидори, аралаш қизиқиши бўйича гуруҳларга бўлиш синаб кўрилмоқда. Бу АҚШ, Англия, Германия, Франция, Италия, Канада ва бошқа мамлакатларда асосий ёндашувга айланган. Ушбу жараёнларга инсон ва жамиятни ривожлантиришнинг муҳим шарти сифатида қаралади.

АҚШ ва Канадада олий ўқув юр்தлари тижорат фаолияти билан шуғулланишни яхши йўлга қўйганликлари сабабли, давлат маблағларининг олий таълимни молиялаштириш манбаларининг умумий ҳажмидаги салмоғи паст.

АҚШда олий ўқув юр்தлари бешта манбадан молиялаштирилади:

- федерал бюджет, штатлар бюджети ва маҳаллий ҳукуматлар бюджетларидан ажратиладиган маблағлар;
- студентларнинг таълим учун тўловлари;
- олий ўқув юр்தларининг тижорат фаолиятдан оладиган даромадлари;

- хайрия шаклида берилган маблағлар;
- махсус фондлардаги жамғармалардан олинган фоизлар.

АҚШда олий таълимни молиялаштиришда эндаумент инвестиция фондлари маблағларидан фойдаланиш кенг йўлга қўйилган. (Endowment Fund of National University of Science and technology "MISIS"). Эндаумент- инвестиция фонди бўлиб, ундан тушган фойда хайрия учун йўналтирилган ва солиқлардан озод этилган бўлади. Ушбу ресурс капитали университетнинг узоқ муддатли молиявий барқарорлигини таъминлайди. Жаҳондаги энг қадимий эндаумент Гарвард университети эндаументи бўлиб, ўзининг биринчи бадалини битирувчилардан 1649 йилда ер учусткаси кўринишида олган. Инвестиция активларини бошқаришдан олинган даромаддан ўқитувчи ва тадқиқотчиларга ойлик маошлари, талабаларга стипендия ва университет кутубхонасини, музейларни молиялаштиришга йўналтирилади². Бу фондга хайрия, мулкларни меъросга олиш, фонд таъсисчиларини доимий ва бир марталик бадаллари ва бошқа манбалардан даромад келиб тушади. Ушбу фонд фаолиятдан олинган даромадлар хайрия мақсадларига, яъни ўқитувчи ва тадқиқотчиларнинг ойлик маошига, талабаларга стипендия беришга, университет кутубхонаси ва музейларни молиялаштиришга йўналтирилади.

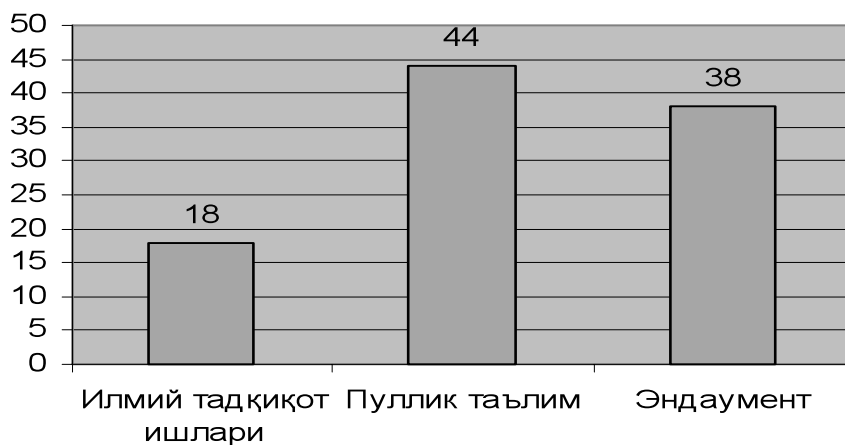
АҚШда эндаумент инвестиция фонди маблағларининг миқдори бўйича Гарвард

1 Захидова Ш.Ш. Олий таълим хизматлари бозорининг амал қилиш механизми самарадорлигини ошириш (Ўзбекистон материаллари асосида). И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – Б. 18.

2 Экономический словарь. Под.ред. А.Н. Азри-лияна – 2-е изд.- М., Институт новой экономики, 2008.-С.1116.

2-расм.

Гарвард университетини молиялаштириш манбаларининг таркиби, фоизда
(2011 йилнинг 1 январь ҳолатига)¹

институти биринчи ўринда туради. 2010 йилда Гарвард институтининг эндаумент фонди 25,9 млрд. АҚШ долларини ташкил қилди. Бу вақтда яна бир етакчи олий ўқув юрти ҳисобланган Массачусетс технология институтининг эндаумент фонди 9,7 млрд. АҚШ долларини ташкил қилди².

АҚШда битирувчиларнинг маблағлари эндаумент фондлари маблағларининг ярмигача бўлган қисмини ташкил этади. Бунинг сабаби шундаки, эндаумент фондининг маблағларини юқори бадаллар ҳисобига шакллантириб бўлмайди.

Эндаумент фондининг маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашда улардан олинган фойдани солиқ тўловидан озод қилинганлиги муҳим ўрин тутати. Ушбу солиқ имтиёзини бериш икки омилга асосланади. Биринчи омил фуқароларнинг фондга ўтказётган бадалларини солиққа тортилган даромад эканлиги бўлса, иккинчи омил олинган фойдани хайрия мақсадларига йўналтирилиши ҳисобланади.

Қуйидаги расм маълумотлари орқали Гарвард институти фаолиятини молиялаштириш манбаларининг таркибини кўриб чиқамиз.

2-расм маълумотларидан кўринадики, АҚШнинг Гарвард университетини молиялаштириш манбаларининг таркибида салмоғига кўра биринчи ўринни пуллик таълимдан тушган маблағлар эгаллайди. Эндаументнинг ҳам салмоғи юқори бўлиб, таҳлил қилинган са-

нада 38 фоизни ташкил қилди. Бу эса, эндаументни ривожланганлигидан далолат беради.

Кўпгина мамлакатларда Давлат бюджети дефицити муаммоси мавжуд бўлганлиги сабабли бюджет харажатларини қисқартириш сиёсати давом эттирилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, олий таълимни давлат томонидан молиялаштириш ҳажми ва динамикасига таъсир кўрсатади.

Сўнгги йилларда дунёнинг кўплаб мамлакатларида олий таълимни молиялаштиришга ажратилган давлат маблағларининг қисқариши юз берди. Ушбу қисқариш асосан икки сабаб билан изоҳланади:

1. Давлат бюджети дефицити даражасининг ортиши.

2. Олий таълимни молиялаштириш манбаларининг умумий ҳажмида давлат маблағларининг улуши қисқариши шарт, деган ғоянинг ҳукмрон бўлганлиги.

Олий таълимга ажратилган давлат маблағлари ҳажмининг қисқариши пуллик таълим ҳажмининг ошишига олиб келди. Хатто пуллик олий таълим мавжуд бўлмаган мамлакатларда (Хитой, Таиланд ва бошқ.) ҳам пуллик таълим жорий қилинди. Фақат Швеция ва Финландияда олий таълим тизимида пуллик тўловлар жорий этилмади. Чунки, мазкур мамлакатларда пуллик таълимни жорий этиш Конституция бўйича таъқиқланган³.

Пуллик таълимни жорий этилиши олий таълим муассасаларини молиялаштириш манбаларининг умумий ҳажмида давлат маблағлари салмоғининг янада қисқаришига,

1 Ўша ерда. Б. 18.

2 Захидова Ш.Ш. Олий таълим хизматлари бозорининг амал қилиш механизми самарадорлигини ошириш (Ўзбекистон материаллари асосида). И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – Б. 18.

3 Д.Брюс Джонстоун. Сокращение финансирования высшего образования: стимулы и ограничения диверсификации доходов. 2002 год

студентлар тўлаётган пул маблағлари улуши-ни эса, ошишига олиб келди.

Шуниси характерлики, тараққий этган мамлакатларда олий таълимни молиялаштириш манбаларида давлат томонидан ажратилган маблағларнинг салмоғи юқоридир. Лекин ушбу мамлакатларда аҳолининг тўловга қобиллик даражаси юқори бўлганлиги сабабли студентларнинг таълим учун тўловлари миқдори катта бўлиб, ялпи ички маҳсулотнинг 2,0 фоизига етади.

Олий таълим муассасаларининг харажатлари таркибида иш ҳақи харажатларининг салмоғи нисбатан юқори бўлиб, ушбу ҳолат, аввало, ушбу муассасаларни ўқув даргоҳи эканлиги билан изоҳланади.

АҚШ, Канада, Австралия ва Жанубий Африка Республикасида университетлар иш ҳақи белгилашда мустақилликка эгадир. Улар ишга қабул қилинаётган профессор-ўқитувчи билан иш ҳақи миқдорини келишиб оладилар. Шу сабабли, мазкур мамлакатларда профессор-ўқитувчиларнинг иш ҳақи миқдори университетлар бўйича сезиларли даражада фарқланади.

Франция ва Буюк Британияда профессор-ўқитувчиларнинг иш ҳақи ягона тариф сеткаси орқали белгиланади.

Япония ҳукуматининг таълимни молиялаштириш харажатлари мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 5,5-6,0 фоизини ташкил этади. Ушбу кўрсаткич АҚШ, Франция, Буюк Британия давлатлариникига нисбатан сезиларли даражада пастдир. Лекин шунга қарамасдан таълимнинг сифати бўйича япониялик студентлар бошқа мамлакатларнинг студентларидан юқори туради.

Японияда давлат университетлари асосан табиий ва инженерлик фанлари бўйича мутахассисларни тайёрлайди, гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий ихтисосликлар бўйича мутахассисларни хусусий олий ўқув юртлари тайёрлайди. Давлат тайёрлаш харажатлари юқори бўлган мутахассисликларни молиялаштиради.

Японияда давлат, таълим стандартларини ишлаб чиқишда, нодавлат олий ўқув юртларининг харажатларини минимал даражада бўлишини назарда тутди.

Ҳозирги даврда кўпчилик мамлакатларда олий ўқув юртларини молиялаштиришда студентлар ёки ўқитувчилар сони ва институционал самарадорлик ўртасидаги алоқадорликни акс эттирадиган формуладан фойдаланилмоқда. Аммо ҳозирга қадар бар-

ча мамлакатлар учун тўғри келадиган ва умумэтироф этилган идеал формула мавжуд эмас. Шунинг учун давлатлар турли формулалардан фойдаланишмоқда. Масалан, Польшада олий таълимни молиялаштириш бўйича 1990-йилларда қўлланилган формулада асосий параметрлардан бири докторлик илмий даражасига эга бўлган ва университетда тўлиқ ставкада ишлайдиган ўқитувчиларнинг сони эди. Аммо ушбу формула университетда ярим ставкада ишлайдиган, аммо юқори малакага эга бўлган профессорларнинг меҳнатини ҳисобга олиш имконини бермайдди.

Айрим мамлакатларда олий ўқув юртларида ижодий инвестицияларни молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида фондлар ташкил қилиниб, уларнинг маблағлари конкурс асосида тақсимланади. Бунда маблағларни тақсимлаш тартиби мамлакатлар бўйича бири-биридан фарқланади. Масалан, Аргентина ва Индонезияда ҳар бир факультет, кафедра ўзининг номидан таклиф билан чиқиши мумкин. Чилида давлат университетларига ҳам, хусусий университетларга ҳам конкурсда иштирок этиш ҳуқуқи берилган.

Олий таълим муассасаларини молиялаштириш жараёнидаги долзарб масалалардан бири – бу ижтимоий жиҳатдан ҳимояланмаган, яъни ночор студентларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ҳисобланади. Ушбу студентлар олий ўқув юртига кириш учун етарли даражада билимга эга, аммо ўқишга киргандан сўнг молиявий жиҳатдан қийналиб қолишади. Шу сабабли, кўпчилик мамлакатларда иқтисодий аҳволи ночор бўлган студентларга давлат томонидан стипендиялар жорий қилинган. Масалан, Чилида давлат томонидан молиявий ёрдам дастури 28 минг студентни қамраб олган.

Бангладеш ва Мексикада шундай талаб мавжудки, унга кўра, хусусий олий ўқув юртлари студентларининг камида 5 фоизига стипендия беришлари лозим. Аммо давлат томонидан ажратиладиган маблағларнинг ҳажми чекланганлиги боис кам таъминланган студентларни давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш имконияти ҳам чекланган. Аммо ушбу масалани ҳал қилиш зарурлиги кўп ҳолларда таъкидланади. Чунки, кам таъминланган, аммо иқтидорли студентларни молиявий қўллаб-қувватлаш келгусида мамлакат учун минглаб билимли кадрларни етказиб бериш имконини беради. Бу эса, мамлакатларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди.

2012 йил 8 июнда Люксембург Олий таълим ва фан вазирлиги томонидан студентларга, улар 21 ёшга тўлиши билан давлат томонидан молиявий ёрдам ажратиш тартибини ўзгартириш бўйича қонун лойиҳаси эълон қилинди¹.

Янги қонун лойиҳасида Люксембургнинг ҳар бир студентига ҳар йили 12 минг евро миқдорида молиявий кўмак берилади. Бунинг учун студент Люксембургда камида 5 йил яшаган бўлиши, олий ўқув юрти студенти бўлиши ва 18 ёшга тўлган бўлиши лозим. Ушбу сумманинг 50 фоизи пуллик нафақа шаклида берилади, қолган қисми эса, банк ссудаси сифатида берилади.

Албатта, юқорида қайд этилган масалаларнинг деярли аксарияти бугунги кунда бизда, тўлов шартнома асосида ўқиётган талабаларга кредит бериш тизими, олий таълим муассасасида ўқиётган фарзандига ўтказилган

шартнома суммасидан жисмоний шахслардан даромад солиғи ундирилмаслиги ҳал этилган. Хусусан, иқтисодиётимизда ижтимоий ҳимоялашнинг табақалаштирилган тизими яратилди, дотацияларнинг ҳар хил турлари ва нархлардаги фарқларни қоплаш учун маблағлар ажратиш деярли тугатилиш арафасида, моддий ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришга марказлаштирилган тарзда маблағ ажратиш кескин чекланган. Лекин, шу билан бирга, олдимизга қўйилган мақсад ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш экан, биз бюджет харажатларини амалга оширишда асло кечиктириб бўлмайдиган талаб-эҳтиёжларни, аввало, ижтимоий соҳани, янги таркибий йўналишларни маблағ билан таъминлаш учунгина фойдаланишимиз мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил йил бўлади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. - Б. 17.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Президент Ислон Каримовнинг биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нуқти.
3. Д.Брюс Джонстоун Сокращение финансирования высшего образования: стимулы и ограничения диверсификация доходов. 2002 год
4. Воссенштейн, Ханс. «Финансовое напряжение: тенденции финансирования высшего образования и политический курс в ситуации ограниченных средств». Университетское управление. 2003. № 3(26). С. 51-60.
5. Гончаров М.А. Основы менеджмента в образовании. Учебное пособие. М.: Кнорус. 2010. – 480 с.
6. Маликов Т., Ҳайдаров Н. Молия: умумдавлат молияси. - Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2009. – Б. 192.
7. Захидова Ш.Ш. Олий таълим хизматлари бозорининг амал қилиш механизми самарадорлигини ошириш (Ўзбекистон материаллари асосида). И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2012. - Б. 18.
8. Экономический словарь. Под.ред. А.Н. Азрилияна – 2-е изд.- М., Институт новой экономики, 2008.-С.1116.
9. [www. del.icio. uz](http://www.del.icio.uz) . сайти маълумотлари.
10. <http://www.edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси таълим портали.

1 [www. del.icio. uz](http://www.del.icio.uz) . сайти маълумотлари.